

Η επίδραση της κοινωνικής αποστασιοποίησης και της διακοπής της εκ του σύνεγγυς εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 σε φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Τσιχουρίδης Χαρίλαος

Επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
hatsihour@upatras.gr

Μπατσίλα Μαριάνθη

Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου, D.Ed, M.Sc, M.ed
marbatsila@gmail.gr

Ρουσσάκης Ιωάννης

Επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
yiannis.roussakis@uth.gr

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα επιχειρείται η διερεύνηση των αντιλήψεων φοιτητών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με την επίδραση της κοινωνικής αποστασιοποίησης εξαιτίας της πανδημίας Covid-19, σε παραμέτρους της φοιτητικής και κοινωνικής τους ζωής, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην επικοινωνία τους με τους διδάσκοντες και τους συμφοιτητές τους, στην αντιμετώπιση των ακαδημαϊκών τους υποχρεώσεων και στις διαδικασίες μάθησης, καθώς επίσης και στις απόψεις τους για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στην έρευνα συμμετείχαν 146 φοιτητές/τριες του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και καταγράφονται οι απόψεις τους κατά την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 2020 καθώς και το πως αυτές διαφοροποιούνται σε σχέση με την ηλικία/έτος φοίτησής τους. Τα αποτελέσματα είναι αποκαλυπτικά του αντίκτυπου που είχε στην ομάδα αυτή η περίοδος εγκλεισμού και κοινωνικής αποστασιοποίησης που εφαρμόστηκε την άνοιξη του 2020, και μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για περαιτέρω μελέτη.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνική αποστασιοποίηση, εγκλεισμός, αντιλήψεις φοιτητών, φοιτητική ζωή, εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Εισαγωγή

Η κήρυξη της Πανδημίας covid-19 από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας την 11^η Μαρτίου 2020, συνοδεύτηκε από ένα πρωτοφανές κύμα αναστολής της εκπαιδευτικής διαδικασίας όλων των βαθμίδων, συμπεριλαμβανομένης της Ανώτατης Εκπαίδευσης, σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο. Μέσα σε μερικές μέρες η φοίτηση (και πολλές κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές που συνδεόταν με αυτήν) σταμάτησε για πάνω από 1,6 δισεκατομμύρια μαθητές, σπουδαστές και φοιτητές (UNESCO, 2020). Σε πολλές χώρες η ακαδημαϊκή χρονιά συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε με διδασκαλία από απόσταση, με ακύρωση εκπαιδευτικών διαδικασιών που απαιτούσαν φυσική παρουσία, όπως η εργαστηριακή ή πρακτική και κλινική άσκηση, δημιουργώντας αρκετούς προβληματισμούς αναφορικά με την ποιότητα και την επάρκεια των μαθησιακών διαδικασιών. Σε πολλές περιπτώσεις οι πανεπιστημιούπολεις έκλεισαν, μαζί με βιβλιοθήκες, φοιτητικές λέσχες και εστίες. Σημαντικό μέρος του φοιτητικού πληθυσμού αναγκάστηκε να ζήσει απομονωμένο στην χώρα ή την πόλη φοίτησης ή να επιστρέψει στην πόλη ή τη χώρα καταγωγής του (με όλες τις δυσκολίες που είχαν ιδιαίτερα τα διεθνή ταξίδια εκείνη την περίοδο). Πολλές φοιτήτριες και φοιτητές επέστρεψαν στο σπίτι της οικογένειάς τους, ζώντας ένα *deja vu* της μαθητικής τους ζωής. Όπως σημειώνουν μελέτες διεθνών οργανισμών, δεν υπήρχε αντίστοιχο προηγούμενο τόσο μακρόχρονης διακοπής της εκπαιδευτικής διαδικασίας κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους, τουλάχιστον την

τελευταία πενήνταετία, ενώ ήδη από την άνοιξη διατυπώνονταν η πρόβλεψη πως ούτε την επόμενη ακαδημαϊκή περίοδο, του φθινοπώρου 2020, θα ήταν δυνατή η επιστροφή της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε «κανονικούς» ρυθμούς (OECD, 2020).

Στην Ελλάδα η διακοπή της εκπαιδευτικής λειτουργίας των πανεπιστημίων με φυσική παρουσία για προληπτικούς λόγους δημόσιας υγείας επιβλήθηκε με την Δ1α/ΓΠ.οικ. 16838/10.3.2020 Κοινή Υπουργική Απόφαση (Β'783), και αποτελούσε μέρος της συνολικότερης αναστολής πολλών πτυχών της καθημερινότητας που αφορούσε όλους: Αναστολή λειτουργίας επιχειρήσεων και υπηρεσιών, περιορισμοί στη μετακίνηση, μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης και εγκλεισμού, αλλαγές σε καθημερινές συνήθειες. Σημαντικό μέρος των φοιτητών και φοιτητριών επέστρεψαν στο σπίτι των οικογενειών τους κι άλλοι έμειναν στο φοιτητικό τους σπίτι στην έδρα της Σχολής τους. Έμειναν μέσα, μακριά από πρόσωπα με τα οποία συνδεόταν φιλικά ή αισθηματικά περισσότερο από ποτέ, με αγωνία για το παρόν και το μέλλον, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που ο εγκλεισμός συνοδεύτηκε από απώλεια της εργασίας ή από περιορισμό δραστηριοτήτων με οικονομικό ή άλλο όφελος. Σε πολλές περιπτώσεις η καθημερινότητά τους αναστατώθηκε και από τη νέα απαίτηση της τηλε-εργασίας ιδιαίτερα για πολλούς εργαζόμενους στον τομέα των υπηρεσιών) αλλά και από τη νέα πραγματικότητα της τηλεεκπαίδευσης. Τα όρια ανάμεσα στο σπίτι, στις σπουδές και τη δουλειά ουσιαστικά καταλύθηκαν. Κι αυτό, όπως παρατηρούν επιστημονικές μελέτες και έρευνες επηρεάζει νοητικά, ψυχικά και σωματικά όλες της ηλικιακές ομάδες. Προστίθεται μάλιστα στο άγχος και την ανησυχία για την πανδημία και τις επιπτώσεις της αποστασιοποίησης και του εγκλεισμού (Psychiatry Research, 2020).

Σε ότι αφορά την εκπαίδευση, τα νοικοκυριά και οι φοιτητές κλήθηκαν μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα να αλλάξουν τον τρόπο που μετείχαν στην εκπαιδευτική διαδικασία, τον τρόπο που διδασκόταν και μάθαιναν (OECD, 2020b) τον τρόπο που εξεταζόταν και αξιολογούνταν. Υπάρχουν πολλές παράμετροι και διαστάσεις που παρουσιάζουν τεράστιο ενδιαφέρον σε αυτές τις αλλαγές και έχουν ήδη ξεκινήσει σχετικές έρευνες και μελέτες (βλ. ενδεικτικά World Bank, 2020· Crawford et al. 2020· Elmer, Mepham & Stadtfeld, 2020). Η έρευνα που παρουσιάζεται σε αυτή την εργασία αναφέρεται στην επίδραση της διακοπής της εκπαιδευτικής διαδικασίας, του εγκλεισμού και της κοινωνικής αποστασιοποίησης σε φοιτητές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, μιας ομάδας νέων ανθρώπων που επηρεάστηκαν πολύπλευρα από τις συνθήκες που δημιούργησε η Πανδημία covid-19. Επιδιώκει με τον τρόπο αυτό να συμβάλλει αφενός στην κατανόηση των επιπτώσεων αυτής της δύσκολης συγκυρίας στις σκέψεις, τα συναισθήματα και την καθημερινότητά τους και αφετέρου να μελετήσει παράγοντες που μπορούν να συμβάλλουν στην βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Η λογική της έρευνας

Οι επιδράσεις της πανδημίας στον γενικό πληθυσμό αποτέλεσαν αντικείμενο ερευνών σε ολόκληρο τον κόσμο, ήδη από τις πρώτες ημέρες εφαρμογής των μέτρων εγκλεισμού και κοινωνικής αποστασιοποίησης (βλ. ενδεικτικά Brooks et al, 2020). Η αίσθηση της απειλής και του άγχους, η πιθανή προκατάληψη απέναντι σε όσους ασθενούν, οι θεωρίες συνωμοσίας και οι ψευδείς ειδήσεις, οι δυσκολίες στις συναισθηματικές σχέσεις, ο καθημερινός βομβαρδισμός με νέους κανόνες για διαδικασίες που πριν ήταν ρουτίνα, οι νέες κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες είναι μερικά μόνο από τα ζητήματα που επηρεάζουν τις ανθρώπινες συμπεριφορές μέσα σε αυτή την κρίση (Van Bavel et al, 2020). Οι επιδράσεις των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας στους φοιτητές και τις φοιτήτριες, ιδιαίτερα η κοινωνική αποστασιοποίηση και απομόνωση και τα νέα ψυχο-συναισθηματικά δεδομένα που συνεπάγονται, η διακοπή της καθημερινής ρουτίνας και δικτύωσης, η αναστολή της εκ του σύνεγγυς μαθησιακής διαδικασίας και της κοινωνικής και επικοινωνιακής διάστασης της εκπαιδευτικής καθημερινότητας στους χώρους των πανεπιστημίων, αποτέλεσαν αντικείμενο ερευνών σε ολόκληρο τον κόσμο, τόσο από ερευνητικές ομάδες όσο και από δημόσιους φορείς (βλ. ενδεικτικά, Loades et al, 2020, Kulkarni & Chima, 2021) με δεδομένο ότι, όπως

έχει διαπιστωθεί, αυτή η ηλικιακή και κοινωνική ομάδα διατρέχει υψηλό κίνδυνο να αναπτύξει ψυχο-συναισθηματικά προβλήματα αυτή την περίοδο (Grubic, Badovinac & Johri, 2020). Στα παραπάνω πρέπει να προσθέσει κανείς και τα ζητήματα που πιθανόν δημιούργησε η συμμετοχή στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, που αποτελούσε για την πλειονότητα των φοιτητών μια νέα εμπειρία (OECD, 2020b).

Η έρευνα που παρουσιάζεται σε αυτή την εργασία διερευνά και καταγράφει το πως οι φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (ΠΤΕΑ / ΠΘ) αντιλήφθηκαν των εγκλεισμό και την κοινωνική αποστασιοποίηση, και πως επέδρασαν αυτά στη φοιτητική και κοινωνική τους ζωή. Εξετάστηκαν παράγοντες που αφορούσαν την καθημερινότητά τους και τις νέες κοινωνικές και εκπαιδευτικές συνθήκες που βίωναν και ζητήθηκαν οι απόψεις τους για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση καθώς και για όσα τους έλειψαν στο χρονικό διάστημα του εγκλεισμού.

Μεθοδολογία

Η ερευνητική προσέγγιση αυτής της μελέτης ήταν ποσοτική και η στρατηγική της έρευνας είχε συναφειακό χαρακτήρα και στόχευε κυρίως στην εύρεση σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών που εξετάστηκαν (Cohen, Manion & Morisson, 2008). Επίσης ήταν δειγματοληπτική με βασικό εργαλείο συλλογής δεδομένων κατάλληλα δομημένο ερωτηματολόγιο και η ερευνητική στρατηγική ακολούθησε τα στάδια όπως αναφέρονται από τους Cohen, Manion & Morrisson (2008).

Σκοπός της έρευνας

Ο σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση και η καταγραφή του αντικτύπου της κοινωνικής αποστασιοποίησης που επιβλήθηκε εξαιτίας της πανδημίας Covid-19 στους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Π.Τ.Ε.Α. / Π.Θ., με αναφορά σε παράγοντες της φοιτητικής και κοινωνικής τους ζωής όπως: η επικοινωνία τους με τους διδάσκοντες και τους συμφοιτητές τους, η αντιμετώπιση των ακαδημαϊκών τους υποχρεώσεων, η διάθεσή τους για βελτίωση και εμπάθунση στο γνωστικό αντικείμενο των σπουδών, η αγωνία για την ολοκλήρωση των σπουδών τους. Εστίασαμε επίσης το ενδιαφέρον μας στις απόψεις των φοιτητών για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση (όπως την αντιλαμβάνονταν κι όπως την βίωσαν), καθώς επίσης και στην ιεράρχηση στοιχείων της ακαδημαϊκής/φοιτητικής και της κοινωνικής ζωής που τους έλειψαν περισσότερο, όπως: η δια ζώσης διδασκαλία, η επαφή με τους συμφοιτητές τους, η ζωή/δραστηριότητες εκτός πανεπιστημίου, η ζωή στο πανεπιστημιακό περιβάλλον (εκτός της διδασκαλίας)

Με βάση τα ανωτέρω, τα ερευνητικά ερωτήματα που παρουσιάζονται σε αυτή την εργασία διατυπώνονται ως εξής:

α) Κατά πόσον η επικοινωνία των μαθητών/τριών με τους διδάσκοντες και τους συμφοιτητές τους, η αντιμετώπιση των ακαδημαϊκών τους υποχρεώσεων, η διάθεσή τους για ενημέρωση και πληροφόρηση/γνώση, η αγωνία για την ολοκλήρωση των σπουδών τους, διαφοροποιείται σε σχέση με την ηλικιακή ομάδα.

β) κατά πόσον η άποψη των μαθητών/τριών για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση διαφοροποιείται σε σχέση με την ηλικιακή ομάδα.

γ) κατά πόσον η ιεράρχηση των μαθητών/τριών για: α) τη δια ζώσης διδασκαλία, β) την επαφή με τους συμμαθητές τους, γ) τη ζωή/δραστηριότητες εκτός σχολείου και δ) τη ζωή στο σχολικό περιβάλλον (εκτός της διδασκαλίας) διαφοροποιούνται σε σχέση με την ηλικιακή ομάδα.

Δείγμα της έρευνας

Στην έρευνα συμμετείχαν 146 φοιτητές/τριες από το ΠΤΕΑ / ΠΘ. Η επιλογή των φοιτητών ήταν τυχαία και η συμμετοχή τους ήταν εκούσια και ανώνυμη, καθώς συμπλήρωσαν ελάχιστα δημογραφικά στοιχεία στις πρώτες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, όπως το φύλο και η ηλικία τους, τον τόπο μόνιμης κατοικίας τους καθώς το έτος φοίτησής τους.

Αναφορικά με την ηλικία τους, χωρίζονται σε τρεις ομάδες. Η 1^η ομάδα αποτελείται από 38 συμμετέχοντες που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 18-19 ετών (πρωτοετείς), η 2^η αποτελείται από 64 συμμετέχοντες, των οποίων η ηλικία είναι 20-22 ετών (δευτεροετείς-τριτοετείς) και η 3^η ομάδα περιλαμβάνει 44 συμμετέχοντες με ηλικία 22 έτη και άνω (τεταρτοετείς και άνω καθώς και φοιτητές από κατατακτήριες εξετάσεις).

Τα ερευνητικά εργαλεία

Βασικό στοιχείο μιας έρευνας είναι ο τρόπος συλλογής και επεξεργασίας των ερευνητικών δεδομένων που εκφράζουν τις απόψεις των συμμετεχόντων στην ερευνητική διαδικασία. Στη συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο, με κατάλληλα διατυπωμένες ερωτήσεις που καλύπτουν τον σκοπό της έρευνας. Το ερωτηματολόγιο σταθμίστηκε ως προς την εγκυρότητα και την αξιοπιστία μέσω αρχικής πιλοτικής έρευνας για την συγκεκριμένη ομάδα φοιτητών / φοιτητριών.

Η εσωτερική αξιοπιστία του ερωτηματολογίου ελέγχθηκε με το Συντελεστή Εσωτερικής Συνέπειας alpha του Cronbach (Howitt & Cramer, 2003). Ο δείκτης αυτός είναι δυνατόν να λαμβάνει τιμές στο σύνολο [0,1]. Το 0 ερμηνεύεται ως έλλειψη αξιοπιστίας στην κλίμακα, ενώ το 1 ως ισχυρά αξιόπιστη κλίμακα. Σύμφωνα με τους Ρούσσο & Τσαούση (2011), το κατώτερο ανεκτό όριο για ένα δείκτη αξιοπιστίας είναι περίπου το 0,7. Στην παρούσα έρευνα ο έλεγχος της αξιοπιστίας μετά τη χορήγηση του μεταφρασμένου ερωτηματολογίου ήταν $\alpha = 0,774$ (Πίνακας 1), δείκτης που θεωρείται υψηλός για τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Επομένως η διαγραφή κάποιας ερώτησης δεν έχει να προσφέρει ουσιαστικά στην αξιοπιστία του εργαλείου.

Πίνακας 1: Δείκτης Cronbach's Alpha

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
0,774	20

Στην έρευνα οι ερωτώμενοι έπρεπε να απαντήσουν με βάση μια εννιάβαθμη κλίμακα Likert, δηλαδή μια κλίμακα 9 σημείων διαβαθμισμένη ανάλογα με το ερώτημα (1: καθόλου καλή,..., 9: πάρα πολύ καλή, ή 1: καθόλου,..., 9: πάρα πολύ μεγάλη, κλπ).

Ός προς τη δομή του, το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 3 μέρη: α) Δημογραφικά χαρακτηριστικά, (φύλο, έτος φοίτησης, ηλικία)· β) ερωτήματα που εξετάζουν τις απόψεις των φοιτητών/τριών για θέματα όπως: εξ αποστάσεως εκπαίδευση, επικοινωνία με τους διδάσκοντες και συμφοιτητές, αντιμετώπιση των ακαδημαϊκών υποχρεώσεων, διάθεσή για ενημέρωση/γνώση και πληροφόρηση, αγωνία για την ολοκλήρωση της ακαδημαϊκής χρονιάς και τη συνέχιση των σπουδών τους· γ) ερωτήματα ιεράρχησης της σημαντικότητας των θεμάτων που αφορούν τη δια ζώσης διδασκαλία στη πανεπιστημιακή αίθουσα, τη συναναστροφή με φίλους και συμφοιτητές/τριες στον πανεπιστημιακό χώρο, τις συναναστροφές/δραστηριότητες εκτός πανεπιστημιακού χώρου, το πανεπιστημιακό περιβάλλον (άλλοι φοιτητές, συμφοιτητές, πανεπιστημιακοί, σχολικές δραστηριότητες κλπ).

Εγκυρότητα Αξιοπιστία και δεοντολογία της Έρευνας

Η εγκυρότητα και η αξιοπιστία της έρευνας έγκειται στην εθελοντική, ανώνυμη και τυχαία συμμετοχή των υποκειμένων στην έρευνα, στην διεξοδική πληροφόρηση προς τους συμμετέχοντες για τον σκοπό και τους στόχους της έρευνας καθώς και την πιλοτική εφαρμογή του ερευνητικού εργαλείου σε τυχαίο μικρό δείγμα 10 ατόμων. Αναφορικά με τη δεοντολογία της έρευνας, όλοι οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για το σκοπό και τους στόχους της, ενώ τους δόθηκαν οι αναγκαίες επεξηγήσεις και διευκρινίσεις ως προς τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου και όπου αλλού χρειάστηκε. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες έλαβαν τη διαβεβαίωση ότι τα ερωτηματολόγια θα ήταν ανώνυμα και θα χρησιμοποιηθούν

μόνο για τους σκοπούς της έρευνας, ενώ τους εξηγήθηκε τα αποτελέσματα θα είναι στη διάθεσή τους εφόσον το επιθυμούν.

Ανάλυση των Δεδομένων της Έρευνας

Η στατιστική επεξεργασία του ερωτηματολογίου έγινε με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS και της εφαρμογής Excel.

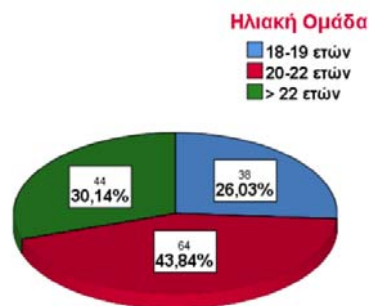
Ως προς το φύλο των συμμετεχόντων ατόμων (άνδρας, γυναίκα) τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στο διάγραμμα 1:

Διάγραμμα 1:Κυκλικό διάγραμμα ανά φύλο συμμετεχόντων

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα, όπως δίνει το παραπάνω διάγραμμα είναι γυναίκες σε ποσοστό 76,71% και άνδρες 23,29%. Παρατηρούμε ότι τα ποσοστά αυτά αντανακλούν τη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού του Π.Τ.Ε.Α.

Ως προς τις ηλικιακές ομάδες των συμμετεχόντων τα αποτελέσματα δίνονται στο Διάγραμμα 2:

Διάγραμμα 2:Κυκλικό διάγραμμα ανά ηλικιακή ομάδα συμμετεχόντων

Οι φοιτητές και φοιτήτριες που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν πρωτοετείς (18-19 ετών), σε ποσοστό 26,03% , δευτεροετείς και τριτοετείς (20-22 ετών) σε ποσοστό 43,84%, ενώ σε ποσοστό 30,14% έχουν ηλικία ίση ή μεγαλύτερη των 22 ετών (έχουν υπερβεί τα κανονικά έτη φοίτησης ή προέρχονται από κατατακτήριες εξετάσεις).

Ως προς τη περιοχή διαμονής των συμμετεχόντων κατά τη διάρκεια της πανδημίας τα αποτελέσματα δίνονται στο Διάγραμμα 3:

Διάγραμμα 3:Κυκλικό διάγραμμα ανά περιοχή διαμονής συμμετεχόντων

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα δήλωσαν πως κατά τη διάρκεια της πανδημίας διαμένουν σε ποσοστό 52,05% σε αστικές περιοχές και σε ποσοστό 47,95% σε ημιαστικές/αγροτικές περιοχές. Πρέπει να επισημανθεί ότι η περιφερειακή κατανομή της διαμονής τους περιλαμβάνει σχεδόν όλες τις περιοχές της χώρας και την Κύπρο.

Σημαντικό στοιχείο είναι ότι κατά την περίοδο της αναστολής λειτουργίας των πανεπιστημίων λόγω της πανδημίας πολύ μεγάλο ποσοστό (80,82%) των συμμετεχόντων διαμένει στην οικογενειακή εστία (Διάγραμμα 4)

Διάγραμμα 4: Ιστόγραμμα ως προς τόπο διαμονής των συμμετεχόντων κατά την πανδημία

Άποψη για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Ως προς τις σημαντικότερες δυσκολίες που παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης τα αποτελέσματα δίνονται στο διάγραμμα 5:

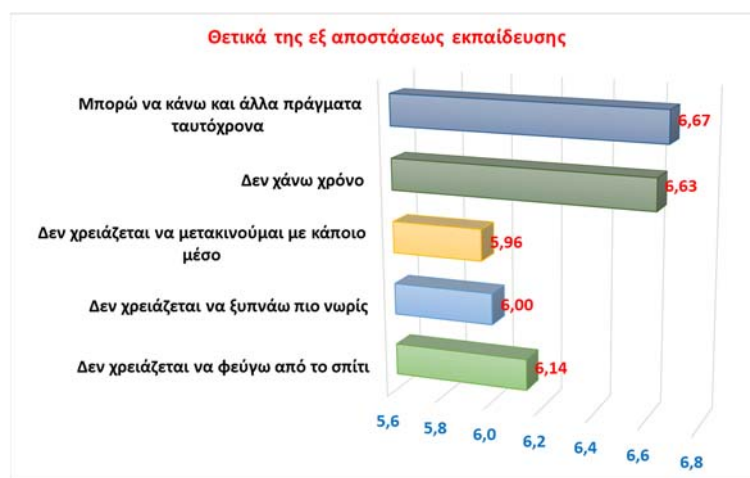

Διάγραμμα 5: Απόψεις συμμετεχόντων ως προς τις δυσκολίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Όπως φαίνεται και στο γράφημα, οι συμμετέχοντες ιεραρχούν ως σημαντικότερες τις δυσκολίες που αφορούν (α) στην έγκαιρη παραλαβή των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων μέσω ταχυδρομείου στους τόπους διαμονής τους και (β) στα τεχνικά προβλήματα της διαδικτυακής σύνδεσης (αργό διαδίκτυο, συχνές διακοπές κλπ). Συγκεκριμένα, οι μέσες τιμές των απαντήσεων που αναφέρονται στις δυσκολίες/ προβλήματα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης κατά την περίοδο εγκλεισμού δείχνουν ότι οι φοιτητές/τριες αξιολογούν με 6,11 σε εννιάβαθμη κλίμακα το πρόβλημα της έγκαιρης παραλαβής των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων και με 5,1 τα τεχνικά προβλήματα της διαδικτυακής σύνδεσης κατά την διεξαγωγή των μαθημάτων με την χρήσης σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Επίσης αναφέρουν δυσκολίες που σχετίζονται με το διαδικτυακό ψηφιακό υλικό που τους διατίθεται λόγω κυρίως τεχνικών προβλημάτων (προβλήματα συμβατότητας, εγκατάστασης κλπ) με μέση τιμή 3,11 σε εννιάβαθμη κλίμακα. Αποτελεί θετικό στοιχείο ότι οι δυσκολίες που

σχετίζονται με την έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων και την έλλειψη υπολογιστή, αξιολογούνται χαμηλά, με μέση τιμή 2,82 και 1,92 αντίστοιχα, σε εννιάβαθμη κλίμακα).

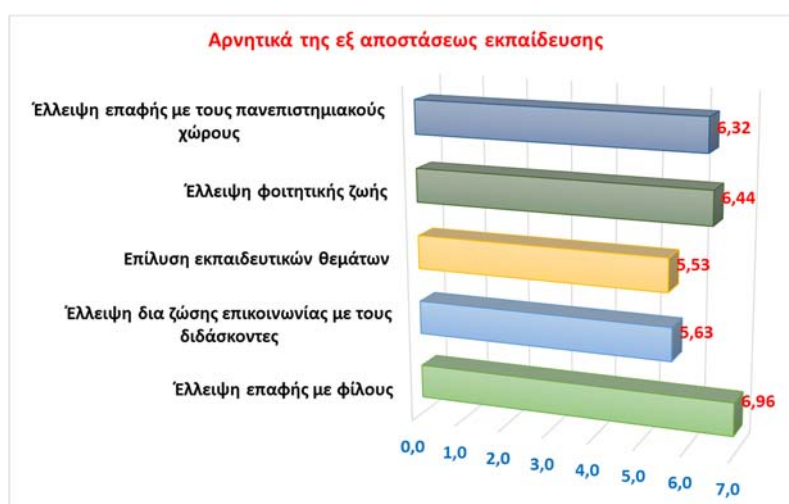
Τα αποτελέσματα της έρευνας που αναφέρονται στις απόψεις των συμμετεχόντων ως προς τα θετικά στοιχεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης δίνονται στο διάγραμμα 6:

Διάγραμμα 6: Απόψεις συμμετεχόντων ως προς τα θετικά στοιχεία για τους συμμετέχοντες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Από το γράφημα είναι εμφανές ότι οι συμμετέχοντες θεωρούν πρωτίστως ως θετικό στοιχείο ότι μπορούν να κάνουν και άλλα πράγματα κατά την διάρκεια της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε σχέση με τις δια ζώσης διάλεξη στις πανεπιστημιακές αίθουσες, καθώς και το γεγονός ότι έχουν περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους. Οι μέσες τιμές για τα στοιχεία αυτά είναι 6,67 και 6,63 αντίστοιχα σε εννιάβαθμη κλίμακα. Επίσης αρκετά υψηλά αξιολογούν και το ότι δεν χρειάζεται να φύγουν από το σπίτι τους, να ξυπνάνε νωρίτερα, καθώς και να μετακινούνται με κάποιο μέσο ώστε να πάνε στους πανεπιστημιακούς χώρες και αίθουσες διδασκαλίας (αντίστοιχα μέσες τιμές 6,14, 6,00 και 5,96 σε εννιάβαθμη κλίμακα).

Αντίστοιχα, τα αποτελέσματα που αφορούν στα αρνητικά στοιχεία σε σχέση με την της εξ αποστάσεως εκπαίδευση παρατίθενται στο διάγραμμα 7:

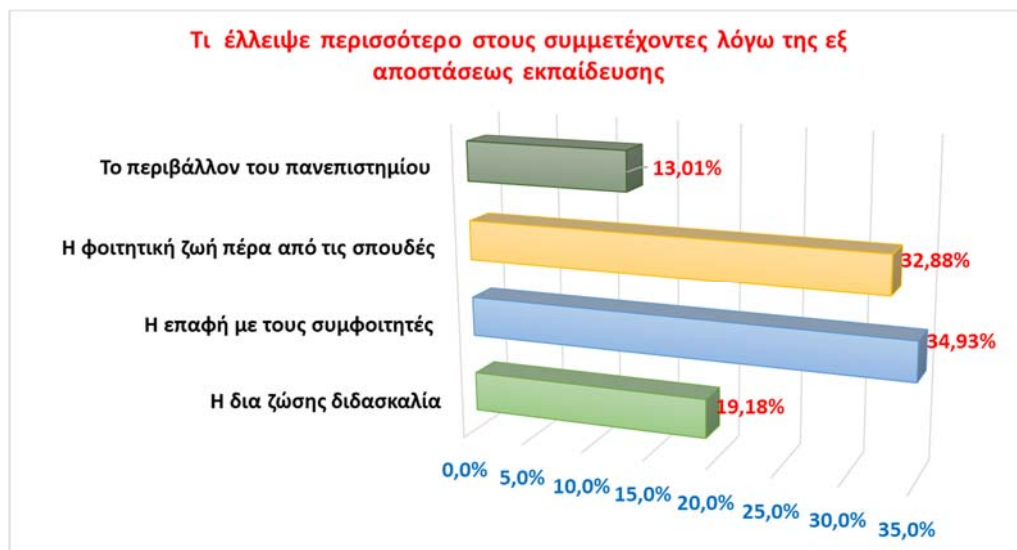

Διάγραμμα 7: Απόψεις συμμετεχόντων ως προς τα αρνητικά στοιχεία για τους συμμετέχοντες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Από το γράφημα καθίσταται εμφανές οι συμμετέχοντες ιεραρχούν ως αρνητικότερα στοιχεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης τις ελλείψεις που αφορούν (α) στη δια ζώσης

επαφή με τους φίλους τους και (β) της φοιτητική τους ζωή, (γ) στην δια ζώσης διδασκαλία και (δ) την επαφή με τους χώρους του πανεπιστημίου. Συγκεκριμένα, οι μέσες τιμές είναι 6,96 , 6,44 και 6,32 αντίστοιχα σε εννιάβαθμη κλίμακα, σχετικά υψηλές, γεγονός που αναδεικνύει ως βασικό το πρόβλημα της κοινωνικής αποστασιοποίησης κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Επίσης αρκετά υψηλά αξιολογείται και η έλλειψη της εκ του σύνεγγυς επαφής με τους διδάσκοντες, καθώς και το ζήτημα της ποιότητας της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, το οποίο συνδέουν με την δυσκολία που έχει η εξ αποστάσεως επίλυση τυχόν εκπαιδευτικών θεμάτων που προκύπτουν (με μέσες τιμές 5,63 και 5,53 αντίστοιχα σε εννιάβαθμη κλίμακα).

Τα ποσοστά των απαντήσεων στην ερώτηση που καλεί τους συμμετέχοντες να ιεραρχήσουν τι τους έλλειψε περισσότερο λόγω της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης δίνονται στο διάγραμμα 8:

Διάγραμμα 8: Ιεράρχηση (1^η επιλογή) γεγονότων που έλλειψαν περισσότερο στους μαθητές/τριες

Παρατηρούμε ότι και πάλι οι απόψεις των φοιτητών / φοιτητριών διαφοροποιούνται ως προς το τι τους έλλειψε περισσότερο. Με βάση τις απαντήσεις, οι συμμετέχοντες ιεραρχούν ως σημαντικότερη την έλλειψη επαφής με τους συμφοιτητές τους, (34,93%), και πολύ κοντά την έλλειψη της φοιτητική ζωή πέρα από τις σπουδές (32,88%), ακολουθεί η αναφορά στην έλλειψη της δια ζώσης διδασκαλίας (19,18%) και τελευταία ιεραρχείται η έλλειψη του περιβάλλοντος του πανεπιστημίου (13,01%)

Επαγωγική ανάλυση δεδομένων-Διερεύνηση επίδρασης του παράγοντα ηλικιακή ομάδα

α) Επίδραση του παράγοντα «Ηλικιακή ομάδα» στις εξαρτημένες μεταβλητές i) Δυσκολίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ii) αρνητικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, iii) θετικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Η διερεύνηση της επίδρασης έγινε με τη χρήση του μη παραμετρικού κριτηρίου Independent-Samples Kruskal-Wallis Test (H) και τα αποτελέσματα δίνονται στο πίνακα 2

Πίνακας 2: Επίδραση του παράγοντα Ηλικιακή ομάδα. Αποτελέσματα από το spss viewer

Hypothesis Test Summary/Independent-Samples Kruskal-Wallis Test				
α/α	Παράγοντες	Null Hypothesis	Sig.	Decision
1	Δυσκολίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση	The distribution of Προβλήματα σύνδεσης is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,061	Retain the null hypothesis.
2		The distribution of Έλλειψη Υπολογιστή is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,000	Reject the null hypothesis.
3		The distribution of Δυσκολίες με το ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,000	Reject the null hypothesis.
4		The distribution of Έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,032	Reject the null hypothesis.
5		The distribution of Έλλειψη πανεπιστημιακών συγγραμμάτων is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,087	Retain the null hypothesis.
6	Αρνητικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση	The distribution of Έλλειψη φυσικής δια ζώσης επαφής με φίλους is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,600	Retain the null hypothesis.
7		The distribution of Έλλειψη φυσικής δια ζώσης επικοινωνίας με τους διδάσκοντες is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,119	Retain the null hypothesis.
8		The distribution of Δυσκολία επίλυσης εκπαιδευτικών θεμάτων is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,678	Retain the null hypothesis.
9		The distribution of Έλλειψη/περιορισμός της φοιτητικής ζωής is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,046	Retain the null hypothesis.
10		The distribution of Έλλειψη/περιορισμός επαφής/επικοινωνίας με άλλους φοιτητές στους πανεπιστημιακούς χώρους is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,061	Retain the null hypothesis.
11	Θετικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση	The distribution of Οικονομικοί λόγοι/παραμονή στο σπίτι is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,165	Retain the null hypothesis.
12		The distribution of Αύξηση διαθέσιμου προσωπικού χρόνου/Δεν χρειάζεται να ξυπνώνω νωρίς is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,000	Reject the null hypothesis.
13		The distribution of Οικονομικό & χρονικό όφελος/Δεν χρειάζεται να μετακινούμαι is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,005	Reject the null hypothesis.
14		The distribution of Αύξηση προσωπικού χρόνου is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,019	Reject the null hypothesis.
15		The distribution of Αύξηση δημιουργικότητας/Μπορώ να κάνω και άλλα πράγματα ταυτόχρονα is the same across categories of Ηλικιακή Ομάδα.	0,394	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,050.

Ως προς την επίδραση του παράγοντα «Ηλικιακή ομάδα» στις εξαρτημένες μεταβλητές που αναφέρονται στον πίνακα 2, παρατηρούμε ότι προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις επιδράσεις της ανεξάρτητης μεταβλητής Ηλικιακή ομάδα στις ακόλουθες εξαρτημένες μεταβλητές:

α) Δυσκολίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/Έλλειψη υπολογιστή ($p < 0,001 < 0,05$) με τους πρωτοετείς (ηλικιακή ομάδα 18-19 ετών) να αναφέρουν τη μεγαλύτερη έλλειψη

σύγχρονου/επαρκούς υπολογιστικού συστήματος σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (διάγραμμα 9).

β) Δυσκολίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/Δυσκολίες με το ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό ($p < 0,001 < 0,05$) με τους πρωτοετείς (ηλικιακή ομάδα 18-19 ετών) να έχουν τη μεγαλύτερη δυσκολία σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (διάγραμμα 10).

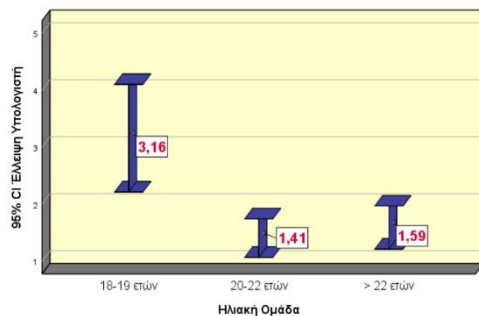
γ) Δυσκολίες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/Έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων ($p = 0,032 < 0,05$) με τους πρωτοετείς (ηλικιακή ομάδα 18-19 ετών) να καταγράφουν τη μεγαλύτερη έλλειψη/δυσκολία σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (διάγραμμα 11).

δ) Αρνητικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/Έλλειψη-περιορισμός της φοιτητικής ζωής ($p = 0,046 < 0,05$) με τους πρωτοετείς (ηλικιακή ομάδα 18-19 ετών) να αισθάνονται τη μεγαλύτερη έλλειψη λόγω του περιορισμού της φοιτητικής ζωής σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (διάγραμμα 12).

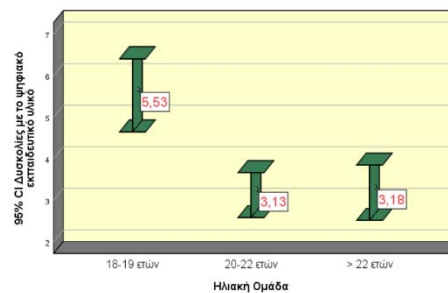
ε) Θετικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/ Αύξηση χρόνου ξεκούρασης-Δεν χρειάζεται να ξυπνώ νωρίς ($p < 0,001 < 0,05$) με τους τεταρτοετείς και επί πτυχίω φοιτητές (ηλικιακή ομάδα > 22 ετών) να θεωρούν σε μεγαλύτερο ποσοστό θετικό στοιχείο της εξ αποστάσεως εκπαίδευση την αύξηση του χρόνου ξεκούρασης σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (διάγραμμα 13).

στ) Θετικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/ Οικονομικό & χρονικό όφελος-Δεν χρειάζεται να μετακινούμαι ($p = 0,005 < 0,05$) με τους τεταρτοετείς και επί πτυχίω φοιτητές (ηλικιακή ομάδα > 22 ετών) να θεωρούν σε μεγαλύτερο ποσοστό θετικό στοιχείο της εξ αποστάσεως εκπαίδευση την μείωση της μετακίνησής τους από και προς τα πανεπιστημιακά ιδρύματα έχοντας και οικονομικό όφελος και περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους (διάγραμμα 14).

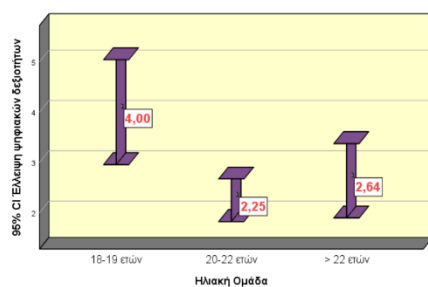
ζ) Θετικά στοιχεία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση/Αύξηση διαθέσιμου προσωπικού χρόνου-Δραστηριότητες($p = 0,019 < 0,05$) με τους τεταρτοετείς και επί πτυχίω φοιτητές (ηλικιακή ομάδα > 22 ετών) να θεωρούν σε μεγαλύτερο ποσοστό θετικό στοιχείο της εξ αποστάσεως εκπαίδευση την αύξηση του διαθέσιμου χρόνου τους για την υλοποίηση και άλλων δραστηριοτήτων σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες (διάγραμμα 15).

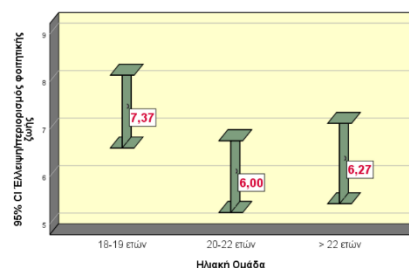
Διάγραμμα 9: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Έλλειψη υπολογιστή vs Ηλικιακή ομάδα

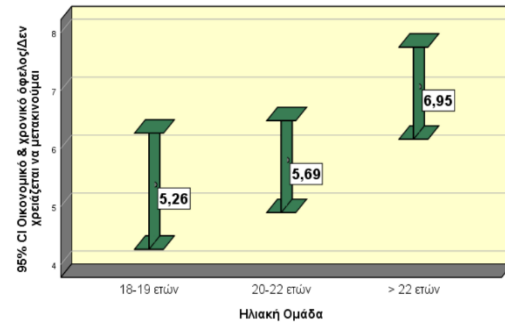
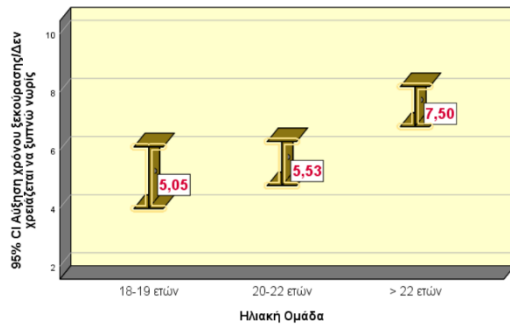
Διάγραμμα 10: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Έλλειψη υπολογιστή vs Δυσκολίες με το ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό

Διάγραμμα 11: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων vs Ηλικιακή ομάδα

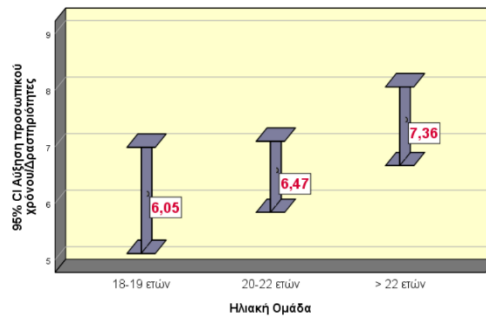

Διάγραμμα 12: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Έλλειψη-περιορισμός της φοιτητικής ζωής vs Ηλικιακή ομάδα

Διάγραμμα 13: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Αύξηση χρόνου ξεκούρασης-Δεν χρειάζεται να ξυπνώ νωρίς vs Ηλικιακή ομάδα

Διάγραμμα 14: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Οικονομικό & χρονικό όφελος-Δεν χρειάζεται να μετακινούμαι vs Ηλικιακή ομάδα

Διάγραμμα 15: Διάγραμμα σφαλμάτων μεταβλητής Αύξηση διαθέσιμου προσωπικού χρόνου-Δραστηριότητες vs Ηλικιακή ομάδα

Συμπεράσματα

Τα ερευνητικά ευρήματα είναι ενδεικτικά της επίδρασης που είχε ο εγκλεισμός, η κοινωνική αποστασιοποίηση και η αναστολή της λειτουργίας με φυσική παρουσία των Πανεπιστημίων, τόσο στην εκπαιδευτική όσο και στην κοινωνική ζωή των φοιτητών/τριών. Σημαντικό για την έρευνα θεωρείται το στοιχείο που αναφέρεται στη διαμονή των συμμετεχόντων κατά την περίοδο της πανδημίας, που δείχνει ότι βρέθηκαν σε περίπου ίδιο ποσοστό σε αστικές και ημιαστικές/αγροτικές περιοχές (αντίστοιχα ποσοστά 52,05% και 47,95%) και μάλιστα σχεδόν από όλες τις περιοχές της χώρας και την Κύπρο. Το γεγονός αυτό αντανακλά την ανθρωπογεωγραφία του φοιτητικού πληθυσμού του Π.Τ.Ε.Α. / Π.Θ.. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το εύρημα ότι οι φοιτητές/τριες σε πολύ μεγάλο ποσοστό (80,82%) διέμενε με τους γονείς τους κατά την πανδημία γεγονός που επέφερε αλλαγές στην καθημερινότητα όσων σπούδαζαν σε άλλη πόλη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα που αναφέρονται στο τι έλλειψε περισσότερο στους συμμετέχοντες (1η επιλογή στην απάντηση) αναφορικά με την ακαδημαϊκή και κοινωνική τους ζωή. Ζητήματα που αφορούν την κοινωνική συνύπαρξη, όπως η έλλειψη επαφής με τους συμφοιτητές/τριες τους (~35%) και η έλλειψη της φοιτητικής ζωής εκτός των σπουδών τους (~33%) ιεραρχούνται πολύ υψηλότερα από τις σπουδές (3^η η εκπαίδευση με φυσική παρουσία, ~19% και τελευταία η φυσική παρουσία στους πανεπιστημιακούς χώρους με ~13%).

Ως προς τις σημαντικότερες δυσκολίες που παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης οι απόψεις των φοιτητών εστιάζουν πρωτίστως στο πρόβλημα της έλλειψης των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων κατά την διάρκεια των πανεπιστημιακών μαθημάτων, εξ αιτίας της μη έγκαιρης ταχυδρομικής αποστολής στους τόπους διαμονής των φοιτητών.

Σημαντικά εμφανίζονται τα τεχνικά προβλήματα (που αφορούν κυρίως την κακή ποιότητα της διαδικτυακής σύνδεσης) που παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια των διαδικτυακών

μαθημάτων σύγχρονης τηλεκαίδεισης, γεγονός που αναμφισβήτητα είχε αντίκτυπο στην ομαλή, αποτελεσματική και ποιοτική διεξαγωγή της διδασκαλίας. Ενθαρρυντικό είναι το στοιχείο ότι οι φοιτητές/τριες αναφέρουν ότι έχουν στην διάθεσή τους τις ηλεκτρονικές συσκευές (tablet, smartphone, H/Y, laptop) που χρειάζονται για την παρακολούθηση των μαθημάτων και την εκπλήρωση των εκπαιδευτικών τους υποχρεώσεων, καθώς και το γεγονός σε σημαντικό ποσοστό θεωρούν ότι δεν τους λείπουν οι απαραίτητες ψηφιακές/διαδικτυακές δεξιότητες.

Στα θετικά στοιχεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης οι συμμετέχοντες συμπεριλαμβάνουν την αύξηση του διαθέσιμου προσωπικού χρόνου (ξεκουράζονται περισσότερο, δεν χρειάζεται να φεύγουν από το σπίτι) καθώς και τα οικονομικά οφέλη που προκύπτουν από το περιορισμό των εξόδων μετακίνησης από και προς τις πανεπιστημιακές αίθουσες και από τη διαμονή με τους γονείς τους.

Οι φοιτητές θεωρούν ως πολύ αρνητικό στοιχείο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης την έλλειψη της δια ζώσης επαφής με τους φίλους τους, την έλλειψη της φοιτητικής ζωής και την έλλειψη επαφής με τους πανεπιστημιακούς χώρους. Τα ευρήματα βρίσκονται σε αντιστοιχία με τα όσα ιεραρχούν ως ελλείψεις, δείχνοντας ότι το βασικό πρόβλημα που προέκυψε κατά την αναστολή λειτουργίας των Πανεπιστημίων ήταν η κοινωνική αποστασιοποίηση. Ταυτόχρονα, θεωρούν σημαντικό το ζήτημα της έλλειψης εκ του σύνεγγυς επαφής με τους διδάσκοντες, και τη δυσκολία επίλυσης τυχόν εκπαιδευτικών θεμάτων εξ αποστάσεως. Τα στοιχεία αυτά εγείρουν θέματα ποιότητας της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που παρέχεται κατά την περίοδο της Πανδημίας.

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανής η σημαντική επιρροή που είχε η αναστολή της λειτουργίας των Πανεπιστημίων και η κοινωνική αποστασιοποίηση των φοιτητών/τριών στην καθημερινότητά τους τόσο σε ότι αφορά την πανεπιστημιακή/εκπαιδευτική όσο και στην κοινωνική τους ζωή και μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για περαιτέρω σχετικές μελέτες.

Αναφορές

Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, 10227(395), 912-920.

Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας* (Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθάρα & Μ. Φιλοπούλου, Μτφ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Crawford, J., Butler-Henderson, K., Rudolph, J., Malkawi, B., Glowatz, M., Burton, R., ... & Lam, S. (2020). COVID-19: 20 countries' higher education intra-period digital pedagogy responses. *Journal of Applied Learning & Teaching*, 3(1), 1-20. <https://doi.org/10.37074/jalt.2020.3.1.7>

Elmer, T., Mepham, K., & Stadfeld, C. (2020). Students under lockdown: Comparisons of students' social networks and mental health before and during the COVID-19 crisis in Switzerland. *Plos one*, 15(7), e0236337. <https://doi.org/10.31234/osf.io/ua6tq>

Grubic, N., Badovinac, S., & Johri, A. M. (2020). Student mental health in the midst of the COVID-19 pandemic: A call for further research and immediate solutions. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(5), 517-518.

Kulkarni, S., & Chima, P. (2021). Challenges faced by UK university students due to the coronavirus crisis in the Higher Education. *Preprints*. <https://doi.org/10.20944/preprints202102.0192.v1>

Loades, M. E., Chatburn, E., Higon-Sweeney, N., Reynolds, S., Shafran, R., Brigden, A., ... & Crawley, E. (2020). Rapid Systematic Review: The Impact of Social Isolation and Loneliness on the Mental Health of Children and Adolescents in the Context of COVID-19. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*.

OECD (2020). Education and COVID-19: Focusing on the long-term impact of school closures. Available online: <http://bitly.ws/9q3z>

OECD (2020b). *School education during COVID-19: Were teachers and students ready? (Country notes)*. Available online: <http://www.oecd.org/education/coronavirus-education-country-notes.htm>

Psychiatry Research (2020). Special Articles on Mental Health and Covid-19. *Psychiatry Research*. Available online: <http://bitly.ws/9q3J>

UNESCO (2020). *COVID-19 Impact on Education*. Available on-line: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>

Van Bavel, J. J., Baicker, K., Boggio, P. S., Capraro, V., Cichocka, A., Cikara, M., ... & Drury, J. (2020). Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response. *Nature Human Behaviour*, 1-12.

World Bank (2020). Tertiary Education and COVID-19: Impact and Mitigation Strategies in Europe and Central Asia. Available online: <http://shorturl.at/tHLU9>

Μακράκης, Β. (2005). *Ανάλυση δεδομένων στην επιστημονική έρευνα με τη χρήση του SPSS*. Αθήνα: Gutenberg.

Μακράκης, Β. (2005). *Ανάλυση δεδομένων στην επιστημονική έρευνα με τη χρήση του SPSS*. Αθήνα: Gutenberg.

Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθάρα & Μ. Φιλοπούλου, Μτφ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ρούσσο, Π.Λ. & Τσαούσης, Γ. (2011). *Στατιστική στις επιστήμες της συμπεριφοράς με τη χρήση του SPSS*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

ΥΠΑΙΘ (2020). Εγκύκλιος 51958/ΓΔ4 - 07-05-2020, Επαναλειτουργία των Σχολείων Δ/θμιας Εκπαίδευσης. Διαθέσιμη στο διαδίκτυο: <http://bitly.ws/9q3g>

ΦΕΚ (2020). Επιβολή του μέτρου της προσωρινής απαγόρευσης λειτουργίας των βρεφονηπιακών και παιδικών σταθμών, νηπιαγωγείων, σχολικών μονάδων, ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, κέντρων ξένων γλωσσών, φροντιστηρίων και πάσης φύσεως εκπαιδευτικών δομών, φορέων και ιδρυμάτων, δημοσίων και ιδιωτικών, κάθε τύπου και βαθμού της χώρας για το χρονικό διάστημα από 11.3.2020 έως και 24.3.2020. Δ1α/ΓΠ.οικ. 16838/10.3.2020 Κ.Υ.Α. . ΦΕΚ Β' 783/10-03-2020. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.